

ԱՆՅՈՐՈՒԻ ՏՊԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԳԱՆՁԱԿ ՔԱՂԱՔԻՑ

ՍՏ. ՏԵՐԵԱՆԻ

Նրկաթուղով Բագուից Թիֆլիս անցնելիս, հետաքրքրեցի տեսնելու ճանապարհի վրայ ընկած՝ Կովկասի լալտնի քաղաքներից մէկը, իւր գինով և մասնաւորապէս դպրոցական կռիւներով լալտնի Գանձակը։ Գնացքից իջալ և կառք նստելով մեծ հետաքրքրութեամբ դիմեցի քաղաքը։ Նահանգական քաղաք էի մտնում, սպասում էի ընական և արհեստական, հարուստ և գեղեցիկ տպաւորութիւնների։ Բայց կարծես վիճակած էր հէնց սկզբից հիասթափւել։ Շրջապատող տեսարանների մէջ գեղեցիկ էին միայն ալգիները և Գանձակի լալտնի չինարիները։ Սոսանցալ մի շարք գիւղական տների մօտով և դեռ հետաքրքրութեամբ սպասում էի, թէ երբ պիտի հասնենք քաղաքի կենդրոնը, որ քաղաքի չնորհք ունենայ։ Դանկարծ կառապանս կանգ առաւ խառնութիւններով շրջապատւած մի հրապարակում և հարցրեց «ո՞ր կը հրամայէք»։ ձախ, առացի, և շարունակեցի գիտել ու հիասթափւել. ամբողջ շրջապատս ինձ ասում էր, որ ես գտնւում եմ մի կատարեալ ասիական քաղաքում։

Ինձ հարկաւոր էր հաւոց ծխական սողաւոց դպրոցը գտնել։ Բայց ես չէի ճանաչում. կառապանս էլ դժւարացել էր, ինչպէս երևում էր, մի քանի տարի միայն կառապանութիւն անելով ալլալիսի մի հիմնարկութիւն ճանաչել փոքրիկ քաղաքում։ Գորան ինչ ասել, երբ շատ հաւեր իմ հարցին, թէ ո՞ր է հաւոց ուսումնարանը, «չըգիտենք» էին պատասխանում։ Վերջապէս գտալ ընկերոջս և տեղաւորեցի։

Քաղաքին ծանօթանալու համար ի հարկէ բաւական չէին արտաքին տպաւորութիւնները, որ գիւղի էին վաւել։ հարկաւոր էր տեսնել և դպրոց, եկեղեցի, ընթերցարան-գրադարան, թատրոն և այլն, որոնցով կարելի լինէր փոքր ի շատէ գաղափար կազմել, թէ որչափով ալլ հասարակութիւնը ապրում է հասարակական խնդիրներով և թէ օգտաւէտ հիմնարկութիւնների գիտակցութիւնը որչափ զարգացած է ալլ հասարակութեան մէջ։

Ես սկսեցի դպրոցից, Գանձակում կալ հալոց ծխական չորս դպրոց, միդասեան երկսեռ ու երկդասեան երկսեռ և ալլ բոլորում մօտ 500 սան և սանուհի և 17 ուսուցիչ վարժուհի: Յաւօք սրտի տխուր բառերով պիտի նկարագրեմ այդ դպրոցի դրութիւնը. մխիթարական բառ չի կարող տեղ բռնել նկարագրութեանս մէջ: Ով ուղում է ժողովրդի անտարբերութեան և «եօլա տանելու» սովորութեան մասին գաղափար կազմել, թող մտնի այդ դպրոցները և զիտի: Գնանք միդասեան դպրոցները, որոնց շինութիւնը դեռ համեմատաբար լաւ է երկդասեաններից, Փողոցից բացում ենք դուռը և մտնում մի փոքրիկ, նեղ անցք, որը նախասենեակ է համարում. դա թէ նախասենեակ է վերարկուների, կրկնակօշիկների, ձեռնափափների, հովանոցների համար և թէ ուսուցչանոց է դասատուների համար, որտեղ եթէ 3—4 աթոռ դնեն, մարդիկ պարտաւոր պիտի լինեն նստելու, ապա թէ ոչ տեղ չի լինիլ թէ իրանց, թէ աթոռներին: Ուսումնարանի բակը մի նեղ, փոքրիկ տեղ է, անկիւններն էլ բռնած աղբով և զանազան տակառներով և ալղտեղ պիտի խաղան դասերից լողնած մանուկները: Դասատուները աշակերտների թիւ համեմատ շատ փոքր են, Դա օրիորդաց դպրոցն էր: Տղալոց միդասեանը համեմատաբար աւելի քիչ անլարմարութիւններ ունի. միայն սաստիկ զգալի է լուսոյ պակասութիւնը:

Իջնենք ներքե, տեսնենք երկդասեանները: Անշուշտ կը տրամադրուէիք աւելի լաւ չարմարութիւններ անսնել ընթերցող, բալց զուր: Մտնենք օրիորդաց դպրոցը: Դա երկարկանի շինութիւն է. դպրոցը տեղաւորած է վերի վարկում, բացի ա. բաժանմունքից, անցնելիս հետաքրքրութեամբ նայեցի մի սենեակի ներսը. սենեակի տեղքը ինձ կարծել տեց, թէ այդ տեղ հիւսն է բանում և կամ ծառալի բնակալան է. բալց ինձ ասացին, որ ուսուցչանոցն է: Շարունակեցինք դասատուները ման գալ. մի ընդհանուր, աչքի ընկնող պակասութիւն, որ զարմացնում էր մարդու, այդ լուսոյ սարսափելի քչութիւնը, նստարանների անլարմարութիւնը և տեղի նեղածքութիւնն էր: Ալղտեղից պ. աւագ ուսուցիչը ինձ առաջնորդեց դէպի ներքեի չարկը, մի փոս և մութ նախասենեակ մտանք. ես կարծում էի, թէ դնում ենք ցախատունը կամ ջրատունը նայելու, բալց որքան եղաւ իմ զարմանքը, երբ ինձ ասաց, թէ ա. բաժանմունքը տեսնենք. և այդ տեսնելով բաց արեց զիմացի դուռը. ես ապշած մնացի, ալղպիսի մի խաղաղակ սենեակում նստարաններ չարած տեսնելով տեսնողի առաջին խօսքը կը լինի, թէ դա լաւ զինետուն կը լինի: Դատատանը ծալրէ ի ծալր չարած էին երկու կարգ նստարաններ, որոնց միջով մի մարդ հաղիւ հաղ կարող է անցնել: Ուսուցչական սեղանը մի կերպ տեղաւորեցրել էին մի անկիւնում, իսկ միւս անկիւնը, համարեա թէ մինչև պատը սեղանների միւս շարքի շարունակութիւնն էր բռնած. և ի՞նչ էր այդ սենեակի

բարձրութիւնը. մէկ ու կէս սափէն չէր լինիլ. իսկ աշակերտները թիւը 60 է. դեռ առաջ եղել է աւելի շատ. կարելի է ուրեմն երեակալիկ թիւը քան տարածութիւն կրեկնէր ամեն մի աշակերտի և որքան էլ սպա կանաժ կը լինի ալդ ողը: Ալդ բոլոր պալմաններում դեռ ևս լուսամուտներն էլ փոքրիկ են և ցանցապատ: Ահա թէ բնութեան գրկից խրած կալ տառ մանուկը ինչպիսի անդուրեկան և անգրաւիչ պալմանում պիտի ուսման հետ կապւի, իսկ ռվ կարող է ուրանալ ալդ տեսակ վատ կամ լաւ պալմանների աղղեցութիւնը մանաւանդ նորեկ մանկան համար, թէկուզ ուսուցիչը լինի շատ էլ լաւ մանկավարժ: Զարմացմամբ իմացալ, որ ալը շինութեանը տալիս են 800 ու. վարձ և մի մասը ուրիշին են վարձով տւել 150 ու.: Իսկ ալգպիսի մի շինութիւն, թերես աւելի չարմարը, Դանձակի նման տեղում կարելի է առանց խաթրապահութեան առ առաւելը 500-ով վարձել: Այդ, ընդհանրապէս զարմանալի է մեր հոգաբարձուների տնտեսավարութիւնը. երբ խնդիրը ուսուցիչների ռոճիկներին է գալիս՝ գիտեն սակարկութիւն անել ուսումնարանի շահի անուշով, իսկ երբ բանը ընկնում է աչն մարդոց հետ, որոնք կախումն չունին և շատ անգամ իրանք սպասելիք ունեն, աչն ժամանակ երկու խաթրներ և երկու շահեր մրցման են հանդիպում և ի հարկէ դժբաղտաբար ուսումնարանինն է պարտուողը լինում ըստ մեծի մասին:

Բայց դեռ ալդ էլ թողնենք և գնանք մի աւելի խալտառակ շինութիւն: Դա ս. Յովհաննու եկեղեցւոյ տղալոց երկդասեան դպրոցն է. դըպրոցը պիտի գնալ թէք մակերևութով. Բոլոր տխուր տպաւորութիւնները ալստեղ վերջնական, փառաւոր կնիքն են ստանում: Դեռ հէնց արտաքուստ իսկոյն աչքի են ընկնում կիսաքանդ լուսամուտները, որոնք դրսի կողմից մի թիղ հաղիւ բարձր լինեն գետնից և տեղացող անձրեւը միշտ կարող է իւր գործը կատարել: Ներս իջնենք: Մարդու թւում է թէ բանտ է մտնում. նախ մտնում ենք մի խոնաւ երկար ու նեղ միջանց, որտեղ իսկոյն աչքի է ընկնում քաղաքակրթութեան մի նշանը՝ ասիականացրած եւրոպականութիւնը, աչն է պատին մի նեղ փալտի վրայ ամրացրած չորս-հինգ վերջոկանոց մեխերը վերարկուներ կախելու համար, (աչ, որտեղ պէտք է խնայել, փող տնտեսել): Շարունակենք. ոչ մի սենեակ չեմ կարող տանել քեզ ընթերցող, որ մխիթարական տպաւորութիւն ստանաս: Բոլոր սենեակները մի երկարութեամբ են ձգւած՝ արեւելից արեւմուտ. բոլոր դասարանների բոլոր լուսամուտները հիւսիսալին պատի վրայ են և երեակալեցէք ալդ պատին զուգահեռական հաղիւ $\frac{1}{2}$ արշին հեռաւորութեամբ ձգւում է պարտիզի պատը, որը իւր բարձրութեամբ բռնում է լուսամուտների առաջը կէսից աւելի. իսկ ալդ լուսարգելի շարունակութիւնը կազմում են զւարթ և տերեախիտ ընկուզենիները և չինարիները: Ալդ անչարմարութիւնների վրայ աւելացրէք և

լուսամուտների անլարմարութիւնը իրանց նեղ ցանցերով և արեւի հակառակ կողմով անցնելը, և երևակաւեցէք, թէ որքան խղճալի լուսաւորութիւն կը լինի ալդտեղ: Մարդ չի կարողանում հասկանալ, թէ ինչքան են կարողանում կարդալ ալդ մթութեան մէջ: Ալդ լուպէին, երբ ամառաւին պաշտառ արեւն էր փալլում, դժւար էր կարդալը, ինչպէս են անում ձմեռաւ մառախլապատ օրերին. դալլի կամ կառւի աչքեր են հարկաւոր, որ մթնում լուս տան: Իսկ սենեակների պատերը, չատակը, սեղանները, գրատակտակը. Աստուած հեռու տանի, ալդ սեղաններից մի մասի վրայ երեւի Նովի որդիքն էլ նստած սովորած կը լինեն: Հետաքրքիր է ինչպէս են գրում ուսուցիչները ցածիկ գրատախտակների վրայ, նստած, թէ չոքած: Պատերի համար բաւական է ալն ֆակտը, որ մի դասի ժամանակ լանկարծ փլում է մեծ սենեակի պատի մի մասը, սարսափ աղղկելով ի հարկէ խեղճ մանուկների վրայ, որոնք դաս, բան թողնելով՝ գունատաւ գուրս են թռչում:

Կասարաններից անցանք ուսուցչանոց, որտեղ դրած էր և գրադարան-պահարանը. Գրքերի համարները և կանոնաւոր դասաւորութիւնը ցոյց էին տալիս, որ անհոգութեան չէ մատնւած. իսկ գործադրութեան մասին ոչինչ չեմ կարող ասել. իմացալ միայն, որ աշակերտներին գրքեր տրւում են եղել: Չմոռանամ լիչել, որ ալդտեղ միայն տեսալ գրադարան, Բալց մի մեծ թերութիւն, որ աչքի էր ընկնում ալդտեղ, ալն էր, որ գրքերի մանկական բաժինը չատ աղքատ էր. ալդ բաժինը չէր կազմում առանց ալն էլ խեղճուկ գրադարանի: Նոյն իսկ $\frac{1}{7}$ մասը, ալն ինչ մեր ծխ. դպրոցներում, որտեղ հարուստ գրադարան չենք կարող ունենալ, առաջին և գլխաւոր հոգսը պիտի լինի մանկական բաժինը:

Ուսուցչանոցում աչքիս ընկաւ պատին կպցրած մի ցուցակ. դա դպրոցում ստացուող պարբերական հրատարակութիւնների ցանկն էր: Ստացում են թէ Կովկասի բոլոր հաջ հրատարակութիւնները և թէ Կովկասի ու մալրաքաղաքների ուսու հրատարակութիւնների մի մասը, ինչպէս օրինակ՝ Русская Мысль, Русский Вѣстникъ, Русская школа, Русскія Вѣдомости, Московскія Вѣдомости, Кавказъ և ալն: Եւ բոլորովին զարմացած մնացի, ալ կողմումս տեսնելով մի ողորմելի մանկական գրադարան, ձախումս պարբերական հրատարակութիւնների մի հարուստ ցուցակ: Այս ինչ է, զարմացմամբ հարցրի ես. լաւ չէր լինիլ, որ ալնքան պարբերական հրատարակութիւններից մի մասի տեղ կարեւոր գրքեր առնէին և գրադարանը հարստացնէին. և միթէ չէին կարող մի մասն էլ իրանք ստանալ, կամ կարդալ ցացկացողները չեն կարող օգտուել հասարակաց գրադարան-ընթերցարանից: Ինձ պատասխանեցին, որ գրադարան-ընթերցարան չկալ, իսկ ալդ հրատարակութիւնները բերել են տրւել չատուկ ալդ նպատակով տրւած ներկաւացման արդիւնքով: Այս բացադրու-

թիւնը և համակրանք և կարեկցութիւն զարթեցրեց իմ մէջ. խեղճ գաւառական ուսուցիչներ. դեռ ևս դոքա նահանգական քաղաք են ընկել և դարձեալ ինչ կերպով են միայն կարողանում չաղեցնել իրանց հետաքրքրութիւնը և չկտրել արտաքին աշխարհից: Միթէ դա ամօթ և նախատիւք չէ Գանձակին. նահանգական քաղաք է և դեռ մինչև այսօր չունի իւր հասարակաց գրադարան-ընթերցարանը: Բայց թողնենք այդ հարցի մասին լեռու խօսելու. վերջացնենք մեր խօսքը դպրոցի մասին: Յամենայն դէպս մենք կարծում ենք, այդքան թերթերից 2—3 խօ կարելի էր գոհել չօգուտ գրքերի:

Իմ բոլոր հարցերին, թէ հապա ինչ է անում հոգաբարձութիւնը, ինչու չէ մտածում դպրոցի բարեփոխման մասին կամ ինչու ծնողները հարց չեն բարձրացնում, միշտ լինում էր պատասխան՝ «էհ հոգաբարձուները կամ ծնողները սկի ուսումնարանի չէմքը ճանաչում են. նոցա թողնէք զբաղէին իրանց կուռակցական կռիւներով»: Պատիւ գանձակեցիներին. բանտերը աւելի խորմարութիւններ ունին չանցապարտ հասակաւորների համար, քան թէ այդ դպրոցը ունի. անմեղ մանուկների համար: Այդտեղ ինձ թւում էր, թէ գիւղական մի դպրոցում եմ գտնում, բայց երբ միայն դուրս եկաւ և փողոցում տեսաւ կառքերը սլանալիս ու միակ աչքի ընկնող բարձր շինութեան ճակատին էլ կարդացի „Губернское управление“, ստիպեցաւ լինելու, որ ոչ, ես գտնում եմ իրօք մի նահանգական քաղաքում:

Տղայոց երկդասեան դպրոցում աչքիս ընկաւ և մի մեծ անլարմարութիւն. մի սենեակում տեղաւորւած տեսաւ 7—8 նստարան երկու չարքով. ինձ ասացին աջ թևը չորրորդ բաժանմունք է, ձախ թևը հինգերորդ: Ես բոլորովին զարմացաւ IV և V բաժանմունքները միացեալ տեսնելով. մեզ մօտ կան I և II, II և III միացեալներ. բայց IV և V միացեալներ մենք գոնէ չգիտենք թէ ուրիշ որտեղ կա: Եւ շատ հետաքրքրական է այդ դասարանների լառաջադիմութիւնը: Եթէ մենք անում ենք այդ փոքր բաժանմունքների հետ, այդ միայն ակամայ և անճարացած, որովհետև դժբախտով լառաջադիմութիւնը ուղղակի կիսւում է. և բացի դորանից ոտոր բաժանմունքներում փոքր է շատէ հնարաւորութիւն կալալդ անելու, որովհետև աչտեղ դեռ ևս գրաւոր պարագմունքների կարիք շատ կա և կարելի է լինում ժամերի պարագմունքը կիսել բանաւորի և գրաւորի. բայց բարձր բաժանմունքներում, որտեղ աւելի շատ գիտութիւն կա և ըստ մեծի մասին բանաւոր են անցնում, մենք չենք հասկանում ինչպէս են սպառուում կէս կէս ժամերը: Պր. աւագ-ուսուցչի բացատրութիւնից երևաց, որ այդ միայն աչ տարի է ալդպէս արւած՝ առաջին անգամ V բաժ. բաց անելը չաջողեցնելու համար և պէտք է աշխատեն գալ տարի այդ անլարմարութիւնը վերացնել: Արդեօք այդ անլարմարութիւնը կը վերանայ: Այդ

կախած կը լինի նորընտիր հոգաբարձութիւնից, որն իսկապէս շատ բան ունի անելու, եթէ չի ուզենալ ներկայի անտարբերութեան և անփութութեան շարունակութիւնը կազմել ¹⁾։

Հարց ու փորձից իմացալ, որ ս. Յովհաննու եկեղեցին (որի գաւթումն է տղ. երկդասեան դպրոցը) մօտ 27,000 ու. փող ունի, ինչք համար է պահում եկեղեցին ալդ փողը և տարէցտարի շատացնում, քանի որ դպրոցի շինութիւնը ալդպէս խալտառակ է և նոյն իսկ ինքը եկեղեցին անշուք։ Բայց ուսումնարանի ընդարձակ բազում կարելի է 10—15 հազար ուրբով մի շատ չարմար և մեծ շինութիւն շինել երկու բաժնով, թէ օրիորդաց և թէ տղալոց. և ալն ժամանակ օրիորդաց դպրոցի տարեկան ծախքից էլ կը պակասի 800 ու. շուրջ վարձը իսկ 10—15 հազար ուրբի դժուար չէ գոյացնել եկեղեցուց և ժողովրդից հանգանակութիւնով։ Հարկաւոր է միալն գործի գլուխ անցնող և հետաքրքրող։ Չենք հասկանում ինչ է անում հոգաբարձութիւնը ¹⁾ և ինչ հաջիացք ունի իւր պաշտօնի վրայ. դա մի պատուաւոր արտոյն է համարում, որի կրելը պարծանք է, թէ մի որոշ պարտաւորութիւն, որը պահանջում է եռանդ և հետաքրքրութիւն։ Յաւելով պէտք է ասենք, որ Գանձակում ամեն բան փչացնում են կուսակցական կոիւնները և լարած չարաբերութիւնները, որոնցից, ինչպէս երևում է, զանձակեցիք ոչ մի կեբպ մտադիր չեն ձեռք վերցնել։ Բաւական է, որ մի գործ, լինի դա օգտաւէտ, ձեռնարկած լինի մի որ և է կուսակցութիւն, հակառակ կուսակցութիւնը ոչ միալն անմասն կը մնայ, ալ կաշխատի վնասել։

Յաւելով պէտք է ասենք, որ կուսակցութիւնը արմատացած է ոչ թէ միալն ժողովրդի և հոգաբարձութեան, ալ և ուսուցիչների մէջ և աւելի խիստ կերպով, քան որ և է ուրիշ տեղ, և սակիլ ցաւալին և տգեղն ալն է, որ ալդ պատճառ է դառել երբեմն ուսուցիչների կողմից հակամանկավարժական քաղերի և կուսակցական ոգին արտացոլել է նաև աշակերտների և մանաւանդ աշակերտութիւնների մէջ։ Աշակերտութիւնները որոշ կերպով բաժանւած են ալս ինչ ուսուցչական և ալն ինչ ուսուցչական, և մինչև անգամ ալդ հակառակ կուսակցութիւնները դասատանը կուռում են, երբ մէկը կամ միւսը թող է տալիս իրանց հակառակ կուսակցութեան ուսուցչի հասցէին մի բան. և մինչև անգամ աշակերտները կամ աշակերտութիւնները թող են տալիս կողիտ պատասխան «ոչ իրանց ուսուցչին», և ալդ ներսում է։ Մենք երկու ընտանիքում պատահեցինք և տեսանք, թէ ինչպէս ծնողները կամ մեծ եղբայրը, քուրերը աշակերտի կամ աշակերտութեան ներկայութեամբ խօսում են զանազան բաներ ալս կամ ալն ու-

¹⁾ Թղթակցութիւնս դրւած է հոգաբարձական նոր ընտրութիւնից առաջ։

Նոյն իսկ այդ նահանգի փոքրիկ գիւղը Մեղրին ունի, իսկ ինքը Գանձակը չունի. շատ տխուր և աննախաճծելի դրութիւն է: Եւ միթէ կարծում էք, թէ դժար է ունենալը. ոչ ամենեւին, միայն անտարբերութիւնն է, որ թմբեցրել և ըստ երևոյթին դժարացրել է ամեն բան: Եթէ ուսուցիչները ներկայացում են տալիս և դպրոցի անունով բերել տալիս ամբողջ 10—12 թերթ, միթէ նոյն ուսուցիչները ուրախութեամբ ներկայացում չէին տալ չօգուտ հասարակաց գրադարան-ընթերցարանի. կամ նոյն իսկ այդ թերթերի մի մասը չէին չտակացնիլ ընթերցարանին չօգուտ ընդհանուրի: Միթէ Գանձակում անհնար է մի փոքրիկ գումար ժողովել գործ սկսելու համար. մենք կարծում ենք որ անհնար չէ. կարելի է այդ և ուրիշ շատ բաներ. միայն նախաձեռնող է հարկաւոր. հարկաւոր է մի կողմ դնել անտարբերութիւնը և թմբութիւնից զարթնել:

Գանձակին աւելի ևս հարկաւոր է գրադարան-ընթերցարանը ոչ միայն ընթերցանութեան ալ և մարդկանց հետ շփւելու տեսակէտից: Այդտեղ աները միմեանցից բաւական հեռու հեռու են ընկած. դրա համար մարդկանց հաղորդակցութիւնը, հետեաբար և շփումը շատ քիչ է. չկալ մի կենտրոնատեղի կամ ժողովատեղի, որտեղ կարելի լինի մարդկանց պատահել, շփւել: Եւ մի փոքր մասով էլ մենք դուրս ենք վերագրում Գանձակում հասարակական խնդիրների կազմը: Գուցէ մեզ առարկողներ լինեն, թէ կալ կլուք, որտեղ հաւաքւում են մարդիկ և կարող են տեսնւել միմեանց հետ. բայց խոստովանեցէք, որ մեզ մօտ առհասարակ կլուքների հասարակութիւնները մի որոշ տեսակի են և կլուքներում էլ թղթախաղը աւելի է հետաքրքրում մարդկանց, քան որ և է ուրիշ բան. բացի դրանից կլուքները ամեն մահկանացւի էլ մատչելի չեն: Գրադարանը մասամբ կըստեղծի այդ չարմարութիւնները, որ շատ ցանկալի և անհրաժեշտ են:

Առիթ ունեցանք խօսելու մի քանի ուսանողների հետ, որոնք զգալով այդ թերութիւնը ցանկութիւն էին չափնում գրադարանի գործը սկսել: Ի սրտէ ցանկանում ենք չաջողութիւն և ժողովրդի կողմից աջակցութիւն: Թող սկսել գործը, թէկուզ շատ փոքր կերպարանքով, մնաս չունի, ժամանակի ընթացքում կը մեծանալ և կը կանոնաւորւի: